

Ks. Rajmund Pietkiewicz
Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław

POCZĄTKI NOWOŻYTNEJ HEBRAISTYKI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ

THE ORIGINS OF MODERN CHRISTIAN HEBREW STUDIES

Summary

Modern Christian Hebrew studies commenced at the beginning of the 16th century as a result of reception of Jewish studies of Hebrew and its achievements by Christian Humanists. Both secular and sacred patronage played the key role in the popularization of Hebraic studies, and lifted the interest in the Hebrew language of a small group of enthusiastic humanists to the level of academic discipline, pursued within university structures. Typography, which existed in the academic centers in those days, constituted an essential element of Hebraic studies of the time. The 16th century printers and Hebraists undertook extensive cooperation with Jewish philologists, who were mostly employed as editors and proofreaders of specialist literature, before its printing. It was them who played the significant part in the reception of Jewish linguistic accomplishments by the Christians of the age of Renaissance.

Z powodu wspólnych korzeni chrześcijaństwa i judaizmu zainteresowanie językiem i kulturą żydowską zawsze było w jakimś stopniu obecne wśród chrześcijan. W starożytności Kościół wydał dwóch wybitnych hebraistów: Orygenesusa i św. Hieronima, którzy opanowali język hebrajski, aby czytać, badać i tłumaczyć Biblię. Jednak aż do początków XVI w. zainteresowania judaizmem i hebrajszczyzną nie objęły w Kościele szerokich kręgów.¹

¹ Zob. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony. Sixteenth-Century Christian-Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia*, Athens–Ohio 1983, s. 12-14. W średniowieczu zainteresowanie językiem hebrajskim było nieznaczne. Do nielicznego grona hebraistów tego okresu należeli Hugo od św. Wiktora (zm. 1141), Roger Bacon (zm. 1294), Mikołaj z Liry (zm. 1340), Paweł z Burgos (zm. 1435). Dwaj ostatni mieli żydowskie korzenie. W 1312 r. Sobór w Vienne wprowadził nauczanie języków semickich oraz greki na uniwersytetach w Paryżu, Oksfordzie, Bolonii i Salamance. Pierwsze próby nauczania języka hebrajskiego w ramach struktur uniwersyteckich nie były jednak trwałe. Studium hebrajszczyzny podejmowali również dominikanie prowadzący misje wśród Żydów. Zob. R. Loewe, *Hebraists, Christian*, w: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 8, red. C. Roth, wyd. 3,

Znaczny wzrost zainteresowań językiem hebrajskim i aramejskim miał miejsce dopiero na przełomie XV i XVI w., czyli w okresie zwanym w Europie odrodzeniem (renesansem). Wysiłek niewielkiej grupy chrześcijan sięgających po starożytne źródła zapisane po hebrajsku i aramejsku doprowadził w pierwszej połowie XVI w. do powstania systematycznych studiów nad językiem hebrajskim i aramejskim oraz powstała w nich literatura. W ten sposób narodziła się chrześcijańska hebraistyka, która znalazła sobie stałe miejsce wśród innych dyscyplin naukowych metodycznie uprawianych w ramach struktur uniwersyteckich w chrześcijańskiej Europie.

Proces powstawania chrześcijańskiej hebraistyki polegał głównie na recepcji osiągnięć żydowskich studiów nad językiem hebrajskim prowadzonych do XVI w. (I). Szesnastowieczne chrześcijańskie studia hebraistyczne należy umieścić w ich historycznym i kulturowym kontekście – humanistycznych zainteresowaniach antykiem oraz powrotem do starożytnej literatury w jej oryginalnej formie (II). To właśnie humaniści na początku XVI w. spopularyzowali zainteresowania hebraistyczne (III), które przy wsparciu świeckiego i kościelnego mecenatu przybrały postać dyscypliny naukowej studiowanej w ramach struktur akademickich (IV). Ogromną rolę w propagowaniu ówczesnej hebraistyki odegrało drukarstwo obsługujące ośrodki akademickie (V). Szesnastowieczni drukarze i hebraiści podjęli szeroką współpracę z filologami żydowskimi, którzy byli zatrudniani jako redaktorzy i korektorzy przy druku specjalistycznej literatury odgrywając ważną rolę w recepcji osiągnięć lingwistyki żydowskiej wśród chrześcijan doby renesansu (VI).

I. ŻYDOWSKIE STUDIA NAD JĘZYKIEM HEBRAJSKIM DO XVI WIEKU

Początki literatury poświęconej hebrajszczyźnie biblijnej sięgają X w. po Chr. Pierwszymi pracami w tej dziedzinie były dwa dzieła Saadii Gaona (zm. 942). Słownik ספר האגרון (*Sefer ha-Agron*) opublikowa-

Jerusalem 1974 [dalej: EncJ], kol. 12-14; K. Kohler, M. Cohen, Bacon, Roger, w: *Jewish Encyclopedia. A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*, vol. 2, red. I. Singer, Jerusalem 1901 [dalej: JEnc], s. 423-424; S.A. Hirsch, *Early English Hebraists: Roger Bacon and His Predecessors*, w: tenże, *A Book of Essays*, London 1905, s. 1-72; H. Rashdall, *Universities of Europe in the Middle Ages*, vol. 2/1, Oxford 1895, s. 30. 79-80; vol. 2/2, s. 459. 521-522; S. Wielgus, *Badania nad Biblią w starożytności i średniowieczu*, Lublin 1990, s. 124-127.

ny w 902 r. po hebrajsku oraz drugie poprawione wydanie pt. *Kitab al-Szir* napisane po arabsku. Ten sam autor opublikował także po arabsku pierwszą gramatykę języka hebrajskiego pt. *Kutub al-Luga*.² Pierwszym słownikiem z prawdziwego zdarzenia, obejmującym hebrajskie i aramejskie słownictwo biblijne, było dzieło autorstwa Dawida ben Abrahama Alfasięgo, które powstało po arabsku w połowie X w. Pierwszy słownik hebrajszczyzny i aramejszczyzny biblijnej napisany po hebrajsku, zatytułowany ספר מהברת (Sefer Machberet), powstał w Hiszpanii w trzecim dwudziestopięciolecu tego samego wieku, a jego autorem był Menachem ibn Saruq (zm. ok. 970).³ Najbardziej płodny dla hebrajskiej literatury lingwistycznej był okres od początku XI do połowy XII w. W tym czasie powstały prace poświęcone hebrajskim czasownikom, oparte na zapożyczonym od Arabów schemacie rdzeni trójspółgłoskowych. Dzieła takich autorów jak Juda Chajjudż (zm. ok. 1000), Jonasz ibn Janach (zm. 1050), Samuel ha-Nagid (zm. po 1056), to opisy hebrajskiej gramatyki i słownictwa, które do dziś dnia nie mają sobie równych.⁴

Prześladowania Żydów przez muzułmanów na Półwyspie Iberyjskim w połowie XII w. i ich migracja do Francji i Włoch spowodowały rozprzestrzenienie osiągnięć lingwistyki hebrajskiej w zachodniej Europie. Żydowscy emigranci podjęli trud adaptacji i przekładu na język hebrajski literatury lingwistycznej powstałej w Hiszpanii po arabsku. W tym też okresie przetłumaczono z arabskiego na hebrajski terminologię stosowaną do dziś w gramatyce hebrajskiej i aramejskiej oraz ustalono schematy opisujące problemy gramatyczne i leksykograficzne obowiązujące również współcześnie.⁵ Ze względu na swoje znaczenie dla recepcji studiów hebraistycznych wśród chrześcijan na szczególną uwagę zasługuje kilku autorów tego okresu: Abraham ibn Ezra (zm. 1167) oraz pochodzący z południowej Hiszpanii, ale osiadli w Narbonne, w Prowansji, przedstawiciele rodu Kimchich: Józef (zm. 1170) oraz jego synowie Mojżesz (zm. ok. 1190) i Dawid (zm. 1235).⁶

² Szerzej na temat dzieł Saadii Gaona: zob. D. Tene, J. Barr, *Linguistic Literature, Hebrew*, EncJ XVI, kol. 1367-1369 i 1379; W. Bacher, *Saadia b. Joseph (Sa'id al-Fayyumi)*, JEnc X, s. 581.

³ Zob. tamże, kol. 1353. 1355-1356. 1364-1367. 1380. Praca Menachema ukazała się drukiem: *מהברת מנחם (Machberet Menachem)*, red. H. Filipowski, London, Lisars, 1854.

⁴ Zob. tamże, kol. 1356-1358. 1369-1371. 1380-1381.

⁵ Zob. tamże, kol. 1358-1359.

⁶ W 1160 r. ibn Ezra odwiedził Narbonne i prawdopodobnie spotkał się z Józefem Kimchich. Zob. R. Gottheil [i in.], *Kimhi*, JEnc VII, s. 493-497; D. Tene, J. Barr, dz. cyt., kol. 1359.

Po opuszczeniu Hiszpanii Abraham ibn Ezra wydał całą serię dzieł adaptujących wcześniejsze osiągnięcia lingwistów hebrajskich na potrzeby Żydów zamieszkujących Europę zachodnią.⁷ Największą sławę przyniosły mu jednak komentarze, zwłaszcza do Pięcioksięgu, szeroko rozpowszechniane w rękopisach oraz drukowane począwszy od 1488 r. Stosował on w nich metodę literalnego wykładu tekstu.⁸

Ukoronowaniem adaptacyjnych wysiłków tego okresu były dzieła gramatyków z rodziny Kimchich. Józef napisał ספר זכרון (*Sefer Zikaron*),⁹ w którym zastosował własny podział samogłosek hebrajskich zróżnicowanych co do długości. Większość gramatyków przyjęła w późniejszych okresach ten system, rozpropagowany przez jego synów, Mojżesza i Dawida.¹⁰

Ważnym krokiem w systematyzacji i propagowaniu osiągnięć poprzedniej epoki było dzieło Mojżesza Kimchiego pt. מהלך שבילי הדעת (*Mahalach szewile ha-daat*),¹¹ które ze względu na swój praktyczny charakter znalazło szerokie zastosowanie wśród hebraistów chrześcijańskich.¹²

Dawid Kimchi napisał dzieło ספר מכלול (*Sefer Michlol*), podzielone później na dwie części: pierwsza, znana jako *Michlol*, zawierała gramatykę,¹³ a druga, zatytułowana ספר השרשים (*Sefer ha-Szoraszim*, znana jako *Szoraszim*)¹⁴ – słownik. Dawid Kimchi czerpał głównie z dzieł Judy

⁷ Lista dzieł Abrahama ibn Ezry w: tamże, kol. 1384-1385.

⁸ Zob. R. Gottheil, W. Bacher, *Ibn Ezra, Abraham ben Meir (Aben Ezra)*, JEnc VI, s. 520-524; D. Tene, J. Barr, dz. cyt., kol. 1358. 1371-1372; W. Bacher [i in.], *Bible Exegesis*, JEnc III, s. 169. Zob. również monografie: S. Sela, *Abraham ibn Ezra and the Rise of Medieval Hebrew Science*, Leiden 2003; I. Lancaster, *Deconstructing the Bible. Abraham ibn Ezra's „Introduction to the Torah”*, Abingdon – Oxon 2007.

⁹ Wyd. drukowane: ספר זכרון (*Sefer Zikaron*) – *Sepher Sikkaron. Grammatik der hebräischen Sprache*, red. W. Bacher, Berlin 1888.

¹⁰ Zob. D. Tene, J. Barr, dz. cyt., kol. 1372-1373. 1386.

¹¹ Dzieło to miało kilka wydań drukowanych: מהלך שבילי הדעת (*Mahalach szewile ha-daat*), Mantua 1563; Lwów 1867. Ukazało się też w zbiorze przygotowanym przez Eliasza Lewitę pod wspólnym tytułem דקדוקים (*Dikduqim*), Wenecja, D. Bomberg, 1546, 8° (Zob. M. Steinschneider, *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, wyd. 2, t. 1, Berlin 1931 [dalej: S], poz. 3461).

¹² Zob. D. Tene, J. Barr, dz. cyt., kol. 1373. 1386.

¹³ Wyd. drukowane: ספר מכלול (*Sefer Michlol*), red. Eliasza Lewita, Wenecja, D. Bomberg, 1545, 2° (Zob. K. Pilarczyk, *Katalog judaików – starych druków w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie z dawnej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie*, Kraków 2011 [dalej: Pil.] poz. 621). Inne wyd., zob.: Pil. 622-623.

¹⁴ Wielokrotnie wydawane drukiem: ספר השרשים (*Sefer ha-Szoraszim*), Neapol, J.S. Soncino, 1491, 2° (S 4821/44); [Istambuł, S. Rikomin, Astruk z Tulonu], 1513, 2° (S 4821/45; Pil. 616); Wenecja, D. Bomberg, 1545, 2° (S 4821/40; Pil. 617); Wenecja,

Chajjudża i Jonasza ibn Janacha oraz swoich poprzedników zajmujących się adaptacją i przekładem prac lingwistów hiszpańskich. Znacznie uprościł wykład gramatyki oraz dołączył do swojego dzieła tablice zawierające wzory odmian. Dużo miejsca poświęcił hebrajskiemu czasownikowi. To właśnie *Michlol* w najwyższym stopniu spopularyzowało wśród hebrajskojęzycznych intelektualistów średniowiecznej Europy osiągnięcia lingwistyczne Żydów hiszpańskich, a nawet dzięki swojej przejrzystości i prostocie na wiele wieków przyćmiło osiągnięcia poprzedników.¹⁵ Niektórzy uważają, że *Michlol* zawiera tak dużo nowych pomysłów co do układu i wykładu materiału gramatycznego, że znacznie przewyższa zwykłą pracę adaptacyjną. Podobny charakter ma również *Szoraszim*: z jednej strony dzieło było oparte na słowniku Jonasza ibn Janacha, ale z drugiej wiele jego cech świadczy o dużej samodzielności autora.

Dawid Kimchi był znany również jako komentator i egzegeta. Spod jego pióra wyszły komentarze do Księgi Rodzaju, Proroków, Psalmów, pierwszej i drugiej Księgi Kronik. W świętych tekstach poszukiwał sensu literalnego opartego na gramatyce i racjonalnym wnioskowaniu. W swoich komentarzach korzystał z osiągnięć filozofii, często cytował targumy. Pomimo obecnej w jego dziełach polemiki z chrześcijaństwem wywarł ogromny wpływ na chrześcijańską egzegezę średniowieczną i renesansową. Jego prace były wielokrotnie tłumaczone na łacinę, wydawane drukiem i rozpowszechniane wśród chrześcijan.¹⁶

Ogromny wpływ na chrześcijańską egzegezę tego okresu wywarły biblijne i talmudyczne komentarze Salomona bar Izaaka Rasziego (zm. 1105), które ze względu na swój popularny charakter, jasność, zwięzłość i dokładność rozchodziły się po całej Europie, i to nie tylko w środowisku żydowskim. Raszi nie komentował tekstu w sposób ciągły, ale zaopatrywał go w krótkie i bardzo precyzyjne noty, odnoszące się do diskutowanych miejsc i terminów. Pisząc swoje komentarze korzystał z prac poprzedników, ale głównie sięgał do targumów i literatury talmudyczno-midra-

D. Bomberg, 1546, 2°; ספר השרשים (*Sefer ha-Szoraszim*) – *Thesaurus Linguae Sanctae sive Dictionarium hebreum*, Wenecja, M.A. Justiniano, 1548, 2° (Pil. 620); ספר השרשים (*Sefer ha-Szoraszim*) – *Rabbi Davidis Kimchi Radicum Liber sive hebraeum bibliorum lexicon cum animadversionibus Eliae Levitae*, red. J.H.R. Biesenthal [i in.], Berolini, Friedlaender, 1847, 8° (S 4821/51). Inne wyd., zob.: S 4821/42-51; Pil. 618. 619.

¹⁵ Zob. D. Tene, J. Barr, dz. cyt., k. 1359. 1386. 1373; R. Gottheil [i in.], *Kimhi...*, s. 494-495.

¹⁶ Zob. tamże, s. 494-495.

szowej.¹⁷ Napisane przez niego komentarze okazały się bardzo pomocne w filologicznych i egzegetycznych studiach nad Biblią hebrajską i były wielokrotnie kopiowane, a od drugiej połowy XV w. również drukowane.¹⁸ Chrześcijańscy humaniści i reformatorzy traktowali w XVI w. prace Rasziego jako wyraz oficjalnego stanowiska Synagogi.¹⁹

II. STUDIA HEBRAISTYCZNE A HUMANIZM

Począwszy od końca XIII w. na Półwyspie Apenińskim zaczęło narastać zainteresowanie kulturą antyczną. Studia nad starożytnością służyły humanistom nie tylko jako środek zaspokojenia potrzeb intelektualnych i jako odpowiedź na czasową modę. W poznawaniu antycznych źródeł widzieli oni sposób naprawy świata poprzez powrót do korzeni europejskiej cywilizacji i wiary. Aby je czytać, potrzebna była znajomość antycznych języków: łaciny, greki i hebrajskiego.²⁰

Wśród starożytnych źródeł w centrum zainteresowania znalazła się Biblia. Początkowo humaniści posługiwali się Wulgatą, jednak postępująca znajomość greki i hebrajskiego zaczęła odsłaniać jej wady. W XIV w. we Włoszech pojawiły się pierwsze dzieła oceniające krytycznie wersję Hieronimową. Następnym krokiem było podjęcie nowych, na razie częściowych przekładów Biblii z greki i hebrajskiego. W ten sposób włoscy humaniści zwrócili się ku Biblii w jej oryginalnej wersji.²¹

Jednak nie tylko Biblia inspirowała humanistów do nauki języka hebrajskiego i aramejskiego, ogromne znaczenie miało tu także zainteresowanie kabałą. Osobą, która odegrała ważną rolę w początkowej fazie studiów hebraistycznych, był włoski humanista i kabalista Pico della Mirandola (zm. 1494), uczeń nawróconego na katolicyzm hiszpańskiego Żyda i wybitnego filologa Flawiusza Mithridatesa, który wprowadził swojego ucznia w tajniki żydowskiego mistycyzmu. Zainspirowany przez swojego mistrza Pico wierzył, że studium kabały umożliwi rozszyfrowanie numerycznych tajemnic związanych z Bożymi imionami występującymi

¹⁷ Zob. W. Bacher [i in.], *Bible Exegesis...*, s. 168.

¹⁸ Np. w [מקראות גדולות] *Miqraot gedolot*, t. 1-4, Wenecja, D. Bomberg, 1524-1525], 2°. Zob. J. Jacobs [i in.], *Rashi (Salomon bar Isaac)*, JEnc X, s. 324-328.

¹⁹ Zob. J. Jacobs [i in.], *Rashi (Salomon bar Isaac)*.

²⁰ Por. *The Cambridge History of the Bible*, t. 3, red. S.L. Greenslade, London 1963 (reprint z 1978), s. 38; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 18-19. 54-55.

²¹ Zob. S. Garofalo, *Gli umanisti italiani del secolo XV e la Bibbia*, „Biblica” 27 (1946), s. 344-365.

w Starym Testamencie, co z kolei uwolni w świecie stwórczą moc Boga, która – jak wierzono – była w stanie odnowić świat. Kabałę traktowano również jako ukrytą formę objawienia chrześcijańskiego, w którym doszukiwano się nawet dowodów na bóstwo Chrystusa. W ten sposób kabała stała się dla humanistów kolejnym źródłem prawdziwej mądrości, a kluczem do niego była znajomość języka hebrajskiego i aramejskiego. Kabałę jako spisana tradycję ustną związaną z Mojżeszem traktowano również jako właściwy klucz do interpretacji Starego Testamentu. Pico swoimi studiami kabalistycznymi zainteresował również Jana Reuchlina (zm. 1522).²²

Bardzo ważnymi instytucjami umożliwiającym studium myśli starożytnej były renesansowe biblioteki. Zamożni kolekcjonerzy starożytnych księzek organizowali liczne i kosztowne wyprawy na Wschód w poszukiwaniu cennych rękopisów. Interesowano się literaturą filozoficzną, poezją, a także pismami wczesnochrześcijańskimi.²³ W renesansowych księgozbiorach ważne miejsce zajmowały również rękopisy hebrajskie, których bogata kolekcja została zgromadzona w Watykanie z inicjatywy i pod patronatem papieża Mikołaja V (zm. 1455). Dobrze wyposażoną w hebrajskie rękopisy bibliotekę posiadał także Pico della Mirandola oraz kard. Egidius z Viterbo (zm. 1532). Przyciągający uwagę wielu renesansowych uczonych zbiór greckich i hebrajskich rękopisów zgromadził benedyktyński opat ze Sponheim (zachodnie Niemcy), Jan Trithemius (zm. 1516).²⁴ Nie można było w tej sytuacji pominąć najważniejszego dzieła świata antycznego, jakim była Biblia, a której studium miało już bardzo bogatą historię.

Pod koniec XV i na początku XVI w. daje się słyszeć coraz bardziej natarczywe nawoływanie do powrotu do źródeł wiary, co miało odnowić nie tylko jednostkę, ale również uwikłaną w średniowieczne spekulacje

²² Por. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 19-20. 25. 56-57. 71-98; tenże, *Christian hebraica*, w: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* [dalej: OER], vol. 1, red. H.J. Hillerbrand, New York–Oxford 1996, OER I, s. 312; tenże, *Cabala, Christian*, s. 233; M.E. Artom, *Mithridates, Flavius*, w: *Encyclopaedia Judaica* (CD-Rom Edition), red. G. Wigoder, Jerusalem 1997 [dalej: EncJ CD], sub verbo; F.E. Manuel, *The Broken Staff. Judaism through Christian Eyes*, Cambridge (USA)–London 1992, s. 37-44.

²³ Zob. S. Dahl, *Dzieje książki*, tłum. E. Garbaci [i in.], Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 108-114.

²⁴ Zob. R. Loewe, dz. cyt., k. 16; S. Garofalo, dz. cyt., s. 349. 359; G. Deutsch, S. Ochser, *Pico de Mirandola*; H.G. Enelow, *Aegidius of Viterbo (or Aegidius Antonius Canisius)*, JEnc I, s. 219; G.E. Silverman, *Trithemius, Johannes*, EncJ CD, sub verbo.

teologię i wymagający reformy Kościoł. W tym czasie odczuwało się wzrastające zapotrzebowanie na ugruntowaną znajomość Pisma Świętego. Wysiłki epoki w dziedzinie badań biblijnych i udostępnienia tekstu Pisma Świętego poszły w trzech zasadniczych kierunkach: 1) rozpowszechnienia tekstów oryginalnych i ich ponownego przekładu na łacinę; 2) opracowania i wydania *textus receptus* Biblii w językach oryginalnych i najważniejszych wersji starożytnych; 3) udostępnienia nowoczesnego komentarza ułatwiającego lekturę.²⁵ Aby odpowiedzieć na wyzwania epoki, potrzebne było spore grono filologów sprawnie posługujących się językami starożytnymi, w tym również i hebrajskim.

Realizacja humanistycznych postulatów nie była jednak łatwa z powodu braku potrzebnych do studium pomocy po łacinie lub w językach nowożytnych. Z tego powodu wielu humanistów korzystało z pomocy żydowskich nauczycieli. Współpraca z wyznawcami judaizmu nie należała jednak do łatwych ze względu na nieufność i wzajemne uprzedzenia. O wiele łatwiejsze było korzystanie z usług Żydów nawróconych na chrześcijaństwo, których liczba wzrosła po wygnaniu ich z Półwyspu Iberyjskiego. Dla wielu z nich nauczanie języka oraz pomoc przy druku książek hebrajskich wydawanych przez chrześcijan stanowiły źródło utrzymania.²⁶ Do nauczycieli żydowskiego pochodzenia, którzy odegrali ważną rolę na początkowym etapie rozwoju chrześcijańskiej hebraistyki renesansowej, ucząc prywatnie oraz w ramach struktur uniwersyteckich, należeli: Mateusz Adrianus, Abdiasz Sforno (zm. ok. 1550), Flawiusz Mithridates, Jakub ben Jehiel Loans (zm. 1506), Eliasz Lewita (zm. 1549), Jakub Jonasz, Antoni Margaritha, Dawid Leonard z Warszawy (uczył w Krakowie), Werner Einhorn, Jakub Gabbai.²⁷ Z ich wiedzy filologicz-

²⁵ Zob. *The Cambridge History of the Bible*, t. 3, s. 38-48; *La Bibbia nell'epoca moderna e contemporanea*, red. R. Fabris, Bologna 1992, s. 28-29; *Bible de tous les temps*, red. Ch. Kannengiesser, t. 5: *Le temps des Réformes et la Bible*, Paris 1989, s. 59-70.

²⁶ J. Friedman (*The Most Ancient Testimony...*, s. 20-21) podaje, że Żydów uczących chrześcijan obowiązywały pewne ograniczenia. Można było uczyć tylko podstaw języka, wspólna lektura Biblii hebrajskiej z uczniem była zabroniona. Nie wolno było zdradzać tajemników kabały. Zakazy te jednak były mniej rygorystyczne we Włoszech i oczywiście nie podlegali im Żydzi, którzy przyjęli chrześcijaństwo. Zob. też: R. Loewe, dz. cyt., k. 10 i 13-14; D. Tene, J. Barr, dz. cyt., kol. 1391.

²⁷ Zob. S.G. Burnett, *Reassessing the „Basel-Wittenberg Conflict”: Dimensions of the Reformation-Era Discussion of Hebrew Scholarship*, w: *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, red. A.P. Coudert, J.S. Shoulson, Philadelphia 2004, s. 183-184; L. Geiger, *Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts*, Breslau

nej korzystali pionierzy chrześcijańskiej hebraistyki, którzy w pierwszej połowie XVI w. położyli fundamenty pod organizację struktur studiów hebraistycznych na poziomie uniwersyteckim: Jan Reuchlin, Konrad Pelikan (zm. 1556), Jan Böschenstein (zm. 1540), Jan Eck (zm. 1543) Santes Pagnini (zm. 1536), Agathius Guidacerius (zm. 1540), Paweł Fagius (zm. 1549).²⁸

III. POPULARYZACJA ZAINTERESOWAŃ HEBRAISTYCZNYCH

Przełamanie uprzedzeń do języka hebrajskiego oraz popularyzacja zainteresowań hebraistycznych dokonały się za sprawą kilku osób, które stworzyły podwaliny chrześcijańskiej hebraistyki.

Kluczową postacią początków chrześcijańskich studiów hebraistycznych był niemiecki humanista, Jan Reuchlin. Ogromny wpływ na jego hebraistyczne i kabalistyczne zainteresowania wywarł Pico della Mirandola, którego niemiecki humanista spotkał w Rzymie w 1490 r. W 1492 r. Reuchlin znalazł nauczyciela w osobie żydowskiego lekarza cesarza Niemiec Fryderyka III (zm. 1493), Jakuba ben Jehiela Loansa. W 1496 r. odwiedził słynną bibliotekę Trithemiusa w Sponheim. W latach 1498-1500 w Rzymie z rekomendacji kard. Dominika Grimaniego (zm. 1523) pobierał prywatne lekcje u żydowskiego lekarza i egzegety, Abdiasza Sforno. Przyпуска się, że do jego nauczycieli należał również Flawiusz Mithridates, nawrócony Żyd, słynny humanista i wykładowca języków semickich we Włoszech, Francji i w Niemczech, nauczyciel Pica della Mirandoli.²⁹

Ważnym rezultatem studiów Reuchlina była gramatyka hebrajska wydana w 1506 r. w Pforzheim (Phorce), pt. *De rudimentis hebraicis*.³⁰ Była to praca w dużej mierze oparta na dziełach Dawida Kimchiego. Książka okazała się dziełem pionierskim i stojącym na wysokim poziomie. Reuchlin

1870, s. 41-48; E. Silverman, *Guidacerio, Agacio*, EncJ CD, sub verbo; A. Grossman, *Sforno, Obadiah ben Jacob*, EncJ CD, sub verbo; H. Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 85.

²⁸ L. Geiger, dz. cyt., s. 48-55. 65-74; E. Silverman, *Guidacerio, Agacio*, EncJ CD, sub verbo; J. Jacobs, C. Levias, *Fagius, Paul (Paul Büchlein)*, JEnc V, s. 325; *Fagius, Paulus*, EncJ CD, sub verbo.

²⁹ Zob. G.F. Silverman, *Reuchlin, Johannes*, EncJ CD, sub verbo; M.E. Artom, *Mithridates, Flavius*, EncJ CD, sub verbo; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 21 i 24.

³⁰ J. Reuchlin, *De rudimentis hebraicis libri III*, Phorce, T. Anshelmus, 1506, 4° (reprint: Hildesheim–New York 1974).

dołączył do gramatyki również słownik. Z myślą o początkujących studentach opublikował w 1512 r. w Tybindze psalmy pokutne z dosłownym przekładem na łacinę, zaopatrzone w noty gramatyczne.³¹ W ten sposób zapewnił swoim studentom materiał do praktycznych ćwiczeń z tekstem. Kilka lat później ukazało się jego *De accentibus et orthographia linguae Hebraicae* (Haguenau 1518), poświęcone masorze, punktacji samogłoskowej i akcentom.³² Dzieło to było pomocne przy czytaniu i interpretacji tekstów spółgłoskowych. Komplet tych trzech dzieł stanowił odpowiedni materiał dla osób, które chciały uczyć się języka samodzielnie.³³ Na *De rudimentis hebraicis* była oparta gramatyka zamieszczona w Poliglocie z Alcalá, zatytułowana *Introductio artis grammaticae Hebraicae*.³⁴

Reuchlin interesował się nie tylko Biblią hebrajską, wiele uwagi poświęcił również studiom kabalistycznym i talmudycznym.³⁵

W 1510 r. przeciwstawił się Janowi Pfefferkornowi (zm. ok. 1521) i popierającym go dominikanom, którzy za aprobatą cesarza Maksymiliana I Habsburga (zm. 1519) konfiskowali i niszczyli żydowskie księgi we Frankfurcie i Kolonii (głównie Talmud i literaturę kabalistyczną). Tzw. bitwa o książki, toczona na pióra przez ok. 10 lat, zaangażowała w dyskusję nad problematyką studiów hebraistycznych najwyższe autorytety ówczesnej Europy, na czele z papieżem i cesarzem Niemiec.³⁶ Rozpropagowane i nagłośnione w ten sposób zainteresowania hebraistyczne niebawem zajęły ważne miejsce w renesansowym programie studiów. Był to

³¹ J. Reuchlin, *Ioannis Reuchlin Phorcensis LL. doctoris in septem psalmos penitentiales hebraicos interpretatio, de verbo ad verbum, et super eisdem commentarioli sui, ad discendum linguam hebraicam ex rudimentis*, Tubingae, T. Anshelmus, 1512, 8°.

³² J. Reuchlin, *De accentibus, et orthographia, linguae Hebraicae, a Iohanne Reuchlin Phorcensi LL. Doctore Libri Tres Cardinali Adriano dicati*, Hagenau, T. Anshelmus, 1518, 4°.

³³ Zob. R. Loewe, dz. cyt., k. 16; G. Deutsch, F.T. Haneman, *Reuchlin*, Johann von, JEnc X, s. 389-390; G.E. Silverman, G. Scholem, *Reuchlin, Johannes (Capnio, or Phorcensis; 1455-1522)*, EJud (1974) XIV, k. 108; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 24-25.

³⁴ Zob. J. Jacobs, S. Ochser, *Ximens de Cisneros*, JEnc XII, s. 575.

³⁵ Zob. G.E. Silverman, G. Scholem, *Reuchlin...*, kol. 108-111; G. Deutsch, F.T. Haneman, *Reuchlin...*, s. 389-390.

³⁶ Szerzej na ten temat: zob. D.H. Price, *Johannes Reuchlin and the Campaign to Destroy Jewish Books*, Oxford 2011; S.A. Hirsch, *Johann Pfefferkorn and the Battle of the Books*, w: tenże, *A Book of Essays...*, s. 73-115; K. Pilarczyk, *Talmud i jego drukarze w pierwszej Rzeczypospolitej. Z dziejów przekazu religijnego w judaizmie*, Polska Akademia Umiejętności. Prace Międzywydziałowej Komisji Historii i Kultury Żydów 2, Kraków 1998, s. 49-53.

niewątpliwy sukces Reuchlina. Ponadto „bitwa o książki” spowodowała, że pewna grupa ówczesnych autorytetów podzielająca poglądy Reuchlina (np. M. Luter i F. Melanchton) otwarcie sprzeciwiła się autorytetom kościelnym. Wielu z nich stanęło później na czele reformacji. Niektórzy nawet uważają, że „bitwa o książki” bezpośrednio przygotowała i przyspieszyła reformację.³⁷ Leon X (zm. 1521), który początkowo nie zabierał w sporze zdecydowanego stanowiska, w 1520 r. – zaniepokojony ruchami reformacyjnymi związanymi w pewien sposób z „bitwą o książki” i naciskany przez dominikanów – zakazał czytania dzieł Reuchlina.³⁸

W ostatnich latach życia Reuchlin objął katedrę greki i języka hebrajskiego na Uniwersytecie w Ingolstadt (1520-1521) oraz katedrę hebrajskiego w Tybindze (1521-1522), przyciągając wielką liczbę studentów. Jego działalność dydaktyczna w znacznym stopniu przyczyniła się do ustanowienia katedr języka hebrajskiego w najważniejszych uczelniach północnej Europy, a sama hebraistyka osiągnęła rangę uznanej dyscypliny naukowej. Był on pierwszym chrześcijańskim hebraistą, który w sposób systematyczny wykładał język hebrajski chrześcijańskim studentom. Jego uczniami byli wybitni hebraiści epoki: Jan Förster (1496-1558), Sebastian Münster (1489-1552) i Filip Melanchton (krewny Reuchlina), którzy w pierwszej połowie XVI w. objęli katedry języków biblijnych w najważniejszych ośrodkach akademickich Starego Kontynentu. J. Reuchlin poprzez swoje publikacje filologiczne i niezłomną postawę w „bitwie o książki” odegrał decydującą rolę w procesie popularyzacji studiów hebraistycznych.³⁹

Kolejną ważną postacią początków hebraistyki chrześcijańskiej był Konrad Pelikan (Pellicanus), od 1493 r. franciszkański zakonnik, później zaś zwolennik szwajcarskiej linii reformacji. W dzieciństwie był świadkiem publicznej dysputy, w której chrześcijanin nie potrafił odpowiedzieć na argumenty Żyda, gdyż ten przewyższał go znajomością hebrajskiego tekstu Starego Testamentu. Po dyspucie Konrad postanowił nauczyć się

³⁷ Np. G.E. Silverman, G. Scholem, *Reuchlin...*, s. 110; Ch.G. Nauert, *The Clash of Humanists and Scholastics. An Approach to Pre-Reformation Controversies*, „Sixteenth Century Journal” 4 (1973) z. 1, s. 1-18; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 28.

³⁸ Zob. G.E. Silverman, G. Scholem, *Reuchlin...*, s. 109-110; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 25-28; por. F.E. Manuel, *The Broken Staff...*, s. 45-46.

³⁹ Zob. G.E. Silverman, G. Scholem, *Reuchlin...*, kol. 108; D. Tene, J. Barr, dz. cyt., kol. 1391. Szerzej na temat J. Reuchlina jako hebraisty: zob. L. Geiger, dz. cyt., s. 23-40; S.A. Hirsch, *Johann Reuchlin. The Father of the Study of Hebrew among Christians*, w: tenże, *A Book of Essays...*, s. 116-150.

języka hebrajskiego. Długo jednak nie mógł znaleźć odpowiedniego nauczyciela, choć poszukiwał go w wielu miastach Niemiec. Otrzymał od neofity, niejakiego Jana Pawła, kodeks z hebrajskim tekstem proroków, który zaczął studiować. Uczył się hebrajskiego samodzielnie, opierając się na krótkich tekstach pisanych po hebrajsku za pomocą alfabetu łacińskiego. Pogłębił znajomość języka w 1502 r. we franciszkańskim domu zakonnym w Bazylei, gdzie nauczał nawrócony Żyd, Mateusz Adrianus. W Tybindze spotkał Reuchlina, który zachęcił go do kopiowania hebrajskich rękopisów. Rezultatem jego studiów była pierwsza łacińska gramatyka: *De modo legendi et intelligendi Hebraeum*, napisana prawdopodobnie ok. 1503 r. i wydana rok później w Strasburgu. Pelikan wykładał Biblię w Bazylei (1502-1507) i w Rouffach (1508-1511). Następnie na kilka lat zrezygnował z życia akademickiego, aby poświęcić się podróżom w celach naukowych. Odwiedził słynną bibliotekę Trithemiusa w Sponheim, w Paryżu spotkał słynnego humanistę i biblistę Jakuba Lefèvre'a d'Étaples (zm. 1536), przepisywał i nabywał hebrajskie książki. Od roku 1519 ponownie oddał się pracy dydaktycznej w Bazylei, gdzie z jego wiedzy korzystał m.in. Sebastian Münster. W 1526 r., przyjąwszy propozycję Ulricha Zwingliego (zm. 1531), objął katedrę języka hebrajskiego w Zurychu, w ten sposób przystępując otwarcie do reformacji. Był najbliższym współpracownikiem Zwingliego w pracach nad przekładem Biblii na język niemiecki, brał udział również w nowym tłumaczeniu Biblii hebrajskiej na łacinę (tzw. Biblia tigurina). Interesował się nie tylko Biblią hebrajską, ale również kabałą. Opanował także język aramejski, tłumaczył i wydawał na łacinę wiele prac rabinów, m.in. Abrahama ibn Ezry.⁴⁰

Ważnym narzędziem popularyzacji studiów hebraistycznych były szesnastowieczne przekłady Biblii hebrajskiej na łacinę, które w dużym stopniu korzystały z osiągnięć lingwistyki rabinicznej. Jednym z pionierów na tym polu był dominikanin Santes Pagnini. Nauczył się on hebrajskiego od nawróconego hiszpańskiego Żyda, Clementa Abrahama. Na prośbę papieża Leona X od 1513 do 1521 r. uczył na Uniwersytecie „Sapientia” w Rzymie. Po śmierci papieża udał się do Awinionu, a następnie w 1524 r. osiadł na stałe w Lyonie, gdzie ukazały się jego główne dzieła.

Na początku XVI w. Pagnini podjął trud własnego, pierwszego od czasów św. Hieronima tłumaczenia całej Biblii hebrajskiej na łacinę. Prace przekładowe, które trwały ok. 25 lat, wspierał i finansował papież Leon X.

⁴⁰ Zob. D. Tene, J. Barr, dz. cyt., kol. 1391; G.F. Silverman, *Pellicanus (Pelikan)*, Conrad, EJud CD, sub verbo; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 31.

W przedmowie zaadresowanej do papieża Klemensa VII (zm. 1534) Pagnini wyjaśniał, że Wulgata w wielu miejscach nie oddaje tekstu hebrajskiego i jako przykład cytował samego Hieronima, który skarżył się na nierozwiązane problemy z przekładem. Tłumacząc Biblię hebrajską, Pagnini szeroko korzystał ze średniowiecznej egzegezy rabinicznej, głównie w miejscach sprawiających gramatyczne i leksykalne trudności.⁴¹ W odróżnieniu od Wulgaty imiona i nazwy własne oddał w ich oryginalnym brzmieniu hebrajskim. Trzymał się dosłownego tłumaczenia, które choć pozostawiało wiele do życzenia pod względem stylistyki języka łacińskiego, okazało się bezcenną pomocą dla początkujących hebraistów. Edycja z pełną aprobatą Stolicy Apostolskiej ukazała się w Lyonie w 1527 lub 1528 r.⁴²

Pagnini nie poprzestał tylko na przekładzie Biblii hebrajskiej. Aby pomóc chrześcijanom w lekturze Starego Testamentu w oryginale, opublikował pod koniec lat dwudziestych XVI w. własną gramatykę i słownik języka hebrajskiego, które oparł głównie na pracach Dawida Kimchiego. Był on autorem także wielu innych dzieł filologicznych. Prace Pagniniego wywarły ogromny wpływ na renesansowe studia hebraistyczne, były wielokrotnie rewidowane, poszerzane i przedrukowywane. Jego przekład Biblii doceniali zarówno chrześcijanie, jak i Żydzi. Doczekał się on rewizji i przedruków jeszcze w XVI w., m.in. w Poliglocie antwerpskiej. Czerpali z niego tłumacze Pisma Świętego z oryginału na języki narodowe oraz liczni inni hebraiści (np. Franciszek Vatable, Sebastian Münster, Leo Jud, Marcin Bucer). S. Pagnini, obok J. Reuchlina, K. Pelikana, S. Münstera (zob. p. VI) oraz drukarza i wydawcy Daniela Bomberga (zob. p. V), należał do najwybitniejszych hebraistów początków XVI w., którzy otworzyli nowożytną kulturę zachodnią na bogactwo osiągnięć nauki żydowskiej oraz przyczynili się do rozbudzenia wśród wielu chrześcijan szerokich zainteresowań językiem i pismami żydowskimi.⁴³

⁴¹ Kilka przykładów analizuje G.L. Jones, *The Discovery of Hebrew in Tudor England: A Third Language*, Manchester 1983, s. 41-42.

⁴² *Biblia. Habes In Hoc Libro prudens lector utriusque instrumenti novam translationem aeditam a reverendo sacrae theologiae doctore Sancte Pagnino lucensi concionatore apostolico Praedicatorij ordinis...*, [Lugduni], impressa per Antonium Du Ry, impensis Francisci Turchi et Dominici Bertici civium Lucensis et Jacobi de Giuntis bibliopolae Florentini, 1528 [w kolofonie 1527 r.], 4°.

⁴³ Zob. E. Silverman, *Pagnini, Santes*, EncJ CD, sub verbo; G.L. Jones, dz. cyt., s. 40-44; B. Roussel, *Pagnini, Sante*, OER III, s. 194-195; A. Tronina, *Pagnini Santes*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010 [dalej: EK], kol. 1114.

IV. NAUCZANIE JĘZYKA HEBRAJSKIEGO W RAMACH STRUKTUR UNIWERSYTECKICH

Wprowadzenie trójjęzycznych studiów filologicznych w struktury uniwersyteckie nie było łatwe. Co prawda obowiązywały postanowienia z Vienne (1312 r.) nakazujące ustanowienie katedr języka hebrajskiego w ważnych ośrodkach akademickich Europy, ale nie były one realizowane w zadowalający sposób przez średniowieczne uczelnie opierające się zmianom w zakresie studiów filologicznych. Ogromną rolę w procesie instytucjonalizacji studiów hebraistycznych odegrał polityczny i ekonomiczny patronat wpływowych zwolenników humanizmu, którzy ufundowali kilka znaczących ośrodków trójjęzycznych studiów filologicznych w Hiszpanii, Włoszech, Anglii, Francji, Szwajcarii i Niemczech.⁴⁴

W Hiszpanii kard. Franciszek Ximenes de Cisneros, arcybiskup Toledo (zm. 1517), otworzył w 1508 r. Uniwersytet w Alcalá, gdzie powstały cztery kolegia, w tym Collegium Trilingue (1516 r.) obejmujące wraz z retoryką 14 katedr, koncentrujące się na studium języków biblijnych. Tu właśnie została przygotowana i wydrukowana pierwsza Biblia poliglotyczna, tzw. Poliglota z Alcalá.⁴⁵

Język hebrajski wykładano również w Rzymie na odnowionym w 1513 r. przez Leona X Uniwersytecie „Sapientia”. Pierwszym hebraistą był tu od 1514 r. Agathius Guidacerius. Równocześnie z nim aż do 1524 r. uczył w Rzymie S. Pagnini.⁴⁶

Pierwsze ośrodki studiów hebraistycznych na północy Europy powstały w Anglii. Pod wpływem kard. Tomasza Wolseya (zm. 1530), arcybiskupa Yorku i prymasa Anglii, oraz biskupa Rochester, Jana Fischera (zm. 1535), Uniwersytet w Cambridge zreformował swój program nauczania i przystosował go do nowych potrzeb. W 1511 r. ufundowano St John's College. Statuty tej szkoły, spisane przez samego biskupa Rochester w 1516 r., znaczące miejsce przyznały nauczaniu języka łacińskiego,

⁴⁴ Zob. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 28-36.

⁴⁵ Zob. J.P.R. Lyell, *Cardinal Ximenes. Statesman, Ecclesiastic. Soldier and Man of Letters with an Account of the Complutensian Polyglot Bible*, London 1917, s. 24-52; *Bible de tous les temps*, t. 5, s. 65; M. Rechowicz, *Alcalá de Henares*, EK I, k. 316; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 29; G.L. Jones, dz. cyt., s. 98-99; W.S. Maltby, *Jiménez de Cisneros, Francisco*, OER II, s. 346.

⁴⁶ Zob. *Bible de tous les temps*, t. 5, s. 65-66; G.E. Silverman, *Guidacerio, Agacchio*, EncJ CD, sub verbo; tenże, *Pagnini, Santes*, EncJ CD, sub verbo; G.L. Jones, dz. cyt., s. 71.

greckiego i hebrajskiego. Oficjalnie katedrę języka hebrajskiego w Cambridge erygowano z królewskiego ustanowienia w 1540 r.⁴⁷

W 1517 r. Richard Foxe (zm. 1528), biskup Winchester, założył Corpus Christi College w Oksfordzie. Specjalistyczne zajęcia prowadzono tu z łaciny i greki, hebrajski zaś stosowano tylko w ramach wykładu Pisma Świętego. Oficjalnie katedra języka hebrajskiego w Oksfordzie została ustanowiona przez króla Henryka VIII (zm. 1547) dopiero w 1546 r.⁴⁸

W 1530 r. za namową paryskich humanistów, król Francji Franciszek I (zm. 1547) ustanowił w Paryżu Noble et Trilingue Académie (Collège des Lectures Royaux, zwane też Collège des Trois Langues), którą później nazywano Collège de France. Uczelnia powstała w opozycji do konserwatywnej Sorbony, aby kształcić młodzież w duchu renesansu. W Collège hebrajskiego uczyli m.in. Franciszek Vatable (zm. 1547), Agathius Guidacerius, nawrócony Żyd, Paweł Paradisus (zm. 1549). Następcą Vatable'a na paryskiej katedrze został w 1546 r. jego uczeń, Jan Mercier (Mercerus) (zm. 1570). Od 1569 r. hebrajskiego w Collège uczył wybitny egzegeta i orientalista, benedyktyn Gilbert Générard (zm. 1597).⁴⁹

W 1518 r. z inicjatywy Erazma z Rotterdamu założono na Uniwersytecie w Lowanium szkołę filologiczną, zwaną Collegium Trilinguae, gdzie nauczano języka hebrajskiego, greki i łaciny. Collegium niebawem stało się jednym z najważniejszych ośrodków studiów nad językami klasycznymi i przyniosło uniwersytetowi sławę międzynarodowego ośrodka myśli humanistycznej. Hebrajskiego uczyli tu m.in. Mateusz Adrianus, Hieronim Buclidius, Andrzej Gennep oraz Jan Campensis (van den Kampen) (zm. 1538), który w 1534 r. przez kilka miesięcy nauczał także w Krakowie.⁵⁰

⁴⁷ Zob. tamże, s. 50-51. 95-98. 182. 193-194; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 28-29; E. Wiśniewski, *Cambridge I*, EK II, kol. 1293; H.C. Porter, *Cambridge, University of*, OER I, s. 248.

⁴⁸ Zob. G.L. Jones, dz. cyt., s. 93-95. 181-186; C. Roth, *Oxford*, EncJ CD, sub verbo.

⁴⁹ Zob. J.K. Farge, *Collège de France*, OER I, s. 374-375; G.L. Jones, dz. cyt., s. 71-72; G.E. Silverman, *Mercier, Jean*, EncJ CD, sub verbo; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 29-31; D.R. Goitein, *French Literature. The Renaissance*, EncJ CD, sub verbo.

⁵⁰ Zob. *Bible de tous les temps*, t. 5, s. 66-67; J. Swastek, *Erazm z Rotterdamu*, EK IV, kol. 1063; P. Gach, *Lowanium*, EK X, kol. 1415; R. Loewe, dz. cyt., kol. 16; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 29; S.G. Burnett, *Reassessing the „Basel-Wittenberg Conflict”...*, s. 183; G.L. Jones, dz. cyt., s. 99-100; M.R. O'Connell, *Louvain*, OER II, s. 455. Wiele miejsca sprawie organizacji katedr języków starożytnych

Stojący na wysokim poziomie ośrodek studiów hebraistycznych powstał w Zurychu w wyniku starań U. Zwingliego. W 1525 r. zreformował on starą łacińską uczelnię zwaną Carolinum, która po śmierci reformatora (zm. 1531) przybrała formę akademii kształcącej głównie duchowieństwo. Hebrajskiego uczyli tu Jakub Ceperinus i Konrad Pelikan.⁵¹

Ważnym ośrodkiem studiów hebraistycznych w Szwajcarii była Bazylea. Do 1521 r. działał tu Erazm z Rotterdamu, a od 1522 r. słynny humanista, grekista, hebraista i teolog, Jan Oecolampadius (zm. 1531), który uczył tu teologii, ale podejmował również wykłady ze Starego Testamentu. Oprócz J. Oecolampadiusa uczyło tu wielu innych wybitnych hebraistów, m.in. K. Pelikan (1524-1526) i S. Münster (1529-1552).⁵² W Bazylei działał także jeden z najwybitniejszych hebraistów przełomu XVI i XVII w., Jan Buxtorf Starszy (zm. 1629), uważany za ojca chrześcijańskich studiów rabinicznych. W 1591 r. objął profesurę języka hebrajskiego na bazylejskim uniwersytecie, gdzie uczył przez 37 lat. Katedrę hebraistyki po Janie Buxtorfie przejął jego syn, Jan Buxtorf Młodszy (1599-1664), który kontynuował wiernie studia i aktywność edytorską ojca.⁵³

Kolejnym ośrodkiem studiów hebraistycznych w Szwajcarii była Genewa. W 1559 r. rząd Genewy dokonał pod wpływem Kalwina reformy dotychczasowego systemu edukacji, powołując do życia Akademię, której najważniejszym zadaniem było nauczanie Pisma Świętego. Fundamentem akademickiego *curriculum* było studium języków oryginalnych. Języka hebrajskiego w Akademii nauczali: Antoni Rudolf Chevallier (zm. 1572), Kornel Bertram (uczył do 1587 r.), Piotr Chevallier oraz Włoch

w Lowanium poświęca w swoich listach Erazm z Rotterdamu. Zob. *The Epistles of Erasmus: From His Earliest Letters to His Fifty-First Year Arranged in Order of Time*, red. i tłum. ang. F.M. Nichols, t. 3, Whitefish [b.r.w.], listy nr 656, 658, 660-663.

⁵¹ Zob. J.W. Baker, *Zurich Academy*, OER IV, s. 316-317.

⁵² Zob. J.W. Herzog, *Athenae Rauricae. Sive Catalogus Professorum Academiae Basiliensis ab A. MCCCCLX. ad A. MDCCLXXVIII. Cum Brevi Singulorum Biographia. Adiecta Est Recensio Omnium Eiusdem Academiae Rectorum, Car. Aug. Serini*, Basilae 1778, s. 12-17. 442-457; P. Janowski, *Oeokolampad, Oeokolampadius, Johannes*, EK XIV, k. 375-377; R.C. Walton, *Oeokolampadius, Johannes*, OER III, s. 169-171.

⁵³ Zob. M. Kayserling, C.H. Toy, *Buxtorf (Buxtorff), Johannes*, JEnc III, s. 444-446; M. Kayserling, C.H. Toy, *Buxtorf, Johannes*, JEnc III, s. 446; J.W. Herzog, dz. cyt., s. 444-449. K. Pilarczyk, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 45 (1995) z. 1-2, s. 81-99. Opracowanie mnograficzne: S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies: Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*, Studies in the History of Christian Thought, Leiden–New York–Köln 1996.

z Lukki, Jan Diodati (1576-1649). Genewscy hebraiści chętnie czerpali z osiągnięć hebraistyki rabinicznej.⁵⁴

W Niemczech książe saski Fryderyk III Mądry (zm. 1525) powołał w 1502 r. Uniwersytet w Wittenberdze. W 1518 r. ufundował na uczelni katedry języków klasycznych. Katedrę greki zaproponowano Reuchlinowi, który odmówił ze względu na wiek. Objął ją ostatecznie jego krewny, F. Melancton. Hebrajskiego w XVI w. uczyli tutaj: Mateusz Adrianus, Mateusz Goldhahn (Aurogallus) i Jan Förster.⁵⁵

Kolejnym ważnym ośrodkiem studiów humanistycznych w Niemczech był Uniwersytet w Heidelbergu. Odrodzenie studium języków starożytnych nastąpiło tu w połowie wieku z inspiracji P. Fagiusa. Hebrajskiego w Heidelbergu uczyli tu m.in. J. Böschenstein (1521/1522), S. Münster (1524-1528), który następnie udał się do Bazylei, oraz Walenty Cleinmann i Jerzy Siboldi. Krótkie epizody pracy dydaktycznej w Heidelbergu mieli również Jan Cellarius Gnostopolitanus i Mateusz Adrianus.⁵⁶

Hebraistyka była obecna także na Uniwersytecie w Lipsku. Już ok. 1519 r. uczył tam hebrajskiego Jan Cellarius Gnostopolitanus. W tym samym ośrodku zajęcia z hebrajskiego prowadził również uczeń Pelikana, Filip Novenian (zm. 1574). Wydał on podręcznik pt. *Elementale hebraicum* (Lipsk 1520; przedruk: Kraków 1530). Była to pierwsza książka wydrukowana w Lipsku hebrajską czcionką.⁵⁷

Wśród innych ważnych ośrodków niemieckojęzycznych, gdzie uczono hebrajskiego, należy wymienić Erfurt, Frankfurt nad Odrą, Ingolstadt, Tybingę, Kolonię, Wiedeń.⁵⁸

Wsparcie ze strony politycznych i kościelnych autorytetów, którego rezultatem było wprowadzenie hebraistyki w struktury uniwersyteckie, odegrało bardzo ważną rolę w popularyzacji studiów języków biblijnych,

⁵⁴ Zob. J.E. Olson, *Geneva Academy*, OER II, s. 163-164; G.L. Jones, dz. cyt., s. 77-79.

⁵⁵ Zob. *The Epistles of Erasmus*, listy nr 656. 658. 660-663; *Luther's Correspondence and Other Contemporary Letters*, t. 1: 1507-1521, red. i tłum. ang. P. Shmit, Philadelphia 1913, list nr 400, oraz s. 465, przyp. 3; H. Junghans, *Wittenberg, University of*, OER IV, s. 284-285; *Forster (Foester, Vorster, Forsthemius), Johann*, EncJ CD, sub verbo; L. Geiger, dz. cyt., s. 91-104; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 34-35.

⁵⁶ Zob. G. Seebaß, *Heidelberg, University of*, OER II, s. 216-217; P. Gach, *Heidelberg*, EK VI, k. 631; L. Geiger, dz. cyt., s. 88-90; S.G. Burnett, *Reassessing the „Basel-Wittenberg Conflict”...*, s. 183; H. Barycz, dz. cyt., s. 86.

⁵⁷ Zob. G. Deutsch, N. Porges, *Leipsic*, JEnc VII, s. 674; R. Gottheil, *Hebraists, Christian*, JEnc VI, s. 302. 303.

⁵⁸ Zob. H. Barycz, dz. cyt., s. 86.

pomogło w przewyciężaniu oporu wobec nowego sposobu kształcenia. Problem ten był na tyle poważny, że osoby, które do tej pory podejmowały naukę greki i hebrajskiego oraz studium literatury starożytnej, a nawet Biblii w jej oryginalnej formie, były podejrzewane o herezję.⁵⁹

Dzięki mecenatowi, szczególnie głów koronowanych, trójjęzyczne ośrodki studiów wyposażone w odpowiednie narzędzia oraz obsadzone przez dobrze znających języki klasyczne nauczycieli, w dużej mierze – jeśli chodzi o język hebrajski – żydowskiego pochodzenia, w ciągu zaledwie kilku lat były w stanie wykształcić znaczną liczbę hebraistów, tak że już w drugiej i trzeciej dekadzie XVI w. studia hebraistyczne były łatwo dostępne w północnej i środkowej Europie bez potrzeby wyjazdu do Włoch. Hebrajskiego można było się uczyć m.in. w Paryżu, Liège, Oksfordzie, Cambridge, Alcalá, Wittenberdze, Kolonii, Strasburgu, Lipsku, Moguncji, we Frankfurcie nad Odrą, w Heidelbergu, Fryburgu Szwajcarskim, Bernie, Tybindze, Ingolstadt, Marburgu, Wiedniu, we Fryburgu Bryzgowijskim, w Bazylei, Zurychu, Erfurcie, Krakowie, Królewcu i Legnicy.⁶⁰

V. CHRZEŚCIJAŃSKIE DRUKARSTWO HEBRAISTYCZNE

Rozwój hebraistyki w pierwszej połowie XVI w. nie byłby możliwy bez wsparcia ze strony drukarstwa, które umożliwiała profesorom wydawanie gramatyk i słowników, a studentom dostarczało niezbędnych pomocy do nauki.

Pierwsze oficyny drukujące po hebrajsku były ukierunkowane głównie na odbiorców żydowskich⁶¹ i nie miały dużego znaczenia dla rozwoju chrześcijańskiej hebraistyki. Na płaszczyźnie edytorskiej ogromną rolę w procesie kształtowania się chrześcijańskich studiów hebraistycznych odegrał Daniel Bomberg (zm. 1549), drukarz pochodzący z Antwerpii, ale działający w Wenecji. Wydrukował on Biblię hebrajską, Talmud oraz najważniejsze dzieła żydowskich gramatyków. Ulepszył technikę druku po hebrajsku, wypracował powszechnie naśladowany układ treści Biblii rabinicznej oraz Talmudu. Wyprodukował dzieła najwyższej jakości, praktycznie wolne od drukarskich błędów. Jego książki wyznaczyły na

⁵⁹ Por. G.L. Jones, dz. cyt., s. 100-110.

⁶⁰ J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 31. 35; S.G. Burnett, *Reassessing the „Basel-Wittenberg Conflict”...*, s. 183; L. Geiger, dz. cyt., s. 104-122.

⁶¹ Zob. K. Pilarczyk, *Hebrajska książka drukowana w Europie środkowowschodniej w XVI i XVII w. Topografia, wielkość produkcji i funkcja*, „Studia Judaica” 10 (2007) z. 1, s. 7-12.

długie lata standardy hebrajskiego drukarstwa, przyćmiły oficyny żydowskie i trafiły do pracowni najwybitniejszych hebraistów epoki. Zdołał on nawet uzyskać przywilej na druk hebrajskich ksiąg.⁶²

Kolejną oficyną, która odegrała ogromną rolę w procesie kształtowania się hebraistyki chrześcijańskiej, była drukarnia Jana Frobenia (zm. 1527) w Bazylei. Ścisłe współpracował on z S. Münsterem i opublikował jego najważniejsze prace propagujące dzieła Eliasza Lewity.⁶³

W latach 1501-1600 działało w Europie prawie 200 drukarni zajmujących się hebraistyką. Najwięcej było ich w Niemczech i w Szwajcarii (bez Genewy) – łącznie 111 oficyn, we Francji – 33, we Włoszech – 19, w Genewie – 10, w hiszpańskich Niderlandach i w samej Hiszpanii – łącznie 10, w Anglii – 4, w Holandii – 2, w Portugalii – 1.⁶⁴

Do najaktywniejszych chrześcijańskich drukarzy wydających książki hebraistyczne w XVI w. należeli: Jan Crato z Wittenbergi (75 druków), J. Froben i jego następcy w Bazylei (59 druków), Krzysztof Plantinus z Antwerpii (58 druków), Henryk Petri z Bazylei (50 druków), Marcin le Jeune z Paryża (49 druków), Robert Stephanus (Estienne) działający w Paryżu i Genewie (42 druki).⁶⁵

Jeśli chodzi o wielkość produkcji, to do 1555 r. wydrukowano w Europie 396 edycji dzieł hebraistycznych przeznaczonych dla chrześcijan, z czego 95 w Bazylei, 88 w różnych oficynach niemieckich, 139 w Paryżu, 10 w Lyonie i 6 w Lowanium, 32 we Włoszech i 20 w Hiszpanii, pozostałych 6 w innych ośrodkach. Są to liczby świadczące o ogromnym rozwoju hebraistyki chrześcijańskiej, która otrzymała wielką liczbę podręczników, słowników i innych pomocy do studium Starego Testamentu w oryginale.⁶⁶

Według S.G. Burnetta produkcja książek hebraistycznych dla chrześcijan w latach 1501-1600 przedstawiała się w następujący sposób dla poszczególnych krajów: Szwajcaria (bez Genewy) i Niemcy – 464 edycje

⁶² Zob. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 36-38; J. Jacobs, M. Schwab, *Bomberg, Daniel*, JEnc III, s. 299-300; H.F. Brown, *The Venetian Printing Press. An Historical Study Based upon Documents for the Most Part Hitherto Unpublished*, New York-London 1891, s. 63-64. 98. 105.

⁶³ J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 44; S.G. Burnett, *Christian Hebrew Printing in the Sixteenth Century: Printers, Humanism and the Impact of the Reformation*, „Helmantica” 51 (2000), s. 13-42.

⁶⁴ S.G. Burnett, *Christian Hebrew Printing...*, s. 19-20. Autor podaje, że w XVI w. w Polsce działały dwie chrześcijańskie oficyny drukujące po hebrajsku, ale imiennie wymienia tylko zakład Pawła Helicza (tamże, s. 19, przyp. 12). Zob. również wyżej, przyp. 67.

⁶⁵ S.G. Burnett, *Christian Hebrew Printing...*, s. 22.

⁶⁶ Zob. tenże, *Reassessing the „Basel-Wittenberg Conflict”...*, s. 185.

(łącznie ok. 52 proc. europejskiej produkcji), Francja – 235 edycji (ok. 26 proc.), Niderlandy pod panowaniem Hiszpanów – 66 edycji (ok. 7 proc.), Włochy – 44 edycji (ok. 5 proc.), Holandia – 32 edycje (ok. 4 proc.), Genewa – 18 edycji (ok. 2 proc.), Hiszpania – 17 edycji (ok. 2 proc.), Anglia – 5 edycji, Portugalia – 4 edycje, Polska – 2 edycje.⁶⁷ Łącznie 887 pozycji, z których połowę stanowiły gramatyki i słowniki, natomiast ok. 33 proc. – edycje tekstów hebrajskich, przede wszystkim biblijnych.⁶⁸

VI. WSPÓŁPRACA HEBRAISTÓW CHRZEŚCIJAŃSKICH Z FILOLOGAMI ŻYDOWSKIMI

Organizacja studiów hebraistycznych oraz stojące na wysokim poziomie publikacje nie byłyby możliwe, gdyby nie współpraca hebraistów chrześcijańskich z filologami żydowskimi, zarówno tymi nawróconymi na chrześcijaństwo, jak i tymi, którzy pozostali przy judaizmie. Poziom znajomości języka hebrajskiego wśród chrześcijan początkowo nie był wystarczający, aby odnaleźć najlepsze teksty znajdujące się w rękopisach oraz odpowiednio przygotować je do druku. Kluczową rolę na tym polu odegrał D. Bomberg, który w swoim warsztacie zatrudniał żydowskich lingwistów.⁶⁹ Wśród nich był Feliks Prato (zm. 1539), który przyjął chrzest w 1518 r. Przygotował on do druku pierwsze wydanie *Biblia rabbinica* (1516-1517).⁷⁰ Kolejnym współpracownikiem Bomberga był ortodoksyjny Żyd (nawrócony dopiero pod koniec życia), Jakub ben Chajim ibn Adonijah (zm. 1538), autor ogólnego wprowadzenia do *Biblia rabbinica*, pracujący m.in. nad pierwszą (1516-1517) i drugą edycją Biblii (1524-1525), babilońskiego (1523 r.) i palestyńskiego Talmudu (1522-1523).⁷¹ Bomberg zatrudniał także znawcę prawa żydowskiego Chiję Meira ben

⁶⁷ W rzeczywistości w Polsce ukazały się cztery edycje typowo hebraistyczne przeznaczone dla chrześcijan: *Elementale Hebraicum* F. Noveniana (Kraków, Maciej Szarfenberg, 1530 – druk nie zachował się); *Ex variis libellis Eliae Grammaticorum omnium* J. Campensisa (Kraków, F. Ungler, 1534); to samo dzieło pod innym tytułem: *Libellus, De natura Litterarum Et Punctorum Hebraicorum* (Kraków, Maciej Szarfenberg, 1534); *Ebraeae Grammaticae Institutio* F. Stankara (Kraków, H. Unglerowa/J. Helicz, 1548). Szerzej zob. R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”. Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu*, Rozprawy naukowe 86, Wrocław 2011, s. 113-114. 119. 169-175. 176-180.

⁶⁸ S.G. Burnett, *Christian Hebrew Printing...*, s. 15-16. 20.

⁶⁹ Zob. G. Deutsch, E. Lolli, *Venice*, JEnc XII, s. 410; H.F. Brown, dz. cyt., s. 105; J. Jacobs, M. Schwab, *Bomberg, Daniel...*

⁷⁰ Zob. K. Kohler, I. Broydé, *Felix Pratensis*, JEnc V, s. 361.

⁷¹ Zob. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 42-43; J. Jacobs, I. Broydé, *Jacob ben Hayyim ben Isaac ibn Adonijah*, JEnc VII, s. 32.

Meira, który zajmował się wydaniem Talmudu wypracowując model edytorski powielany przez następne stulecia.⁷² Korektorem weneckiej oficyny przez 20 lat (1524-1544) był Korneliusz ben Baruch Adelkind, który pod koniec życia przyjął chrzest.⁷³

Ogromne znaczenie dla przetransponowania osiągnięć żydowskiej lingwistyki hebrajskiej na łacinę, a tym samym dla ich udostępnienia chrześcijanom miała działalność ortodoksyjnego Żyda, Eliasza Lewity (zm. 1549), nazywanego ze względu na jego zasługi dla chrześcijańskiej hebraistyki *Magister totius Christianitatis*.⁷⁴ Urodził się on w Niemczech, ale przeniósł się do Włoch, gdzie działał początkowo w Wenecji i Padwie. W Padwie w 1504 r. opublikował i zaopatrzył własnym komentarzem מהלך שבילי הרעה *Mahalach szewile ha-daat* Mojżesza Kimchiego. Od 1509 r. przez 13 lat Lewita cieszył się w Rzymie protekcją generała dominikanów, kard. Egidiusa z Viterbo.⁷⁵ Na prośbę kardynała Lewita napisał gramatyczny traktat ספר הבהור *(Sefer ha-Bachur – wyd. 1: Rzym 1518)*⁷⁶ zadedykowany swojemu chlebodawcy. Dzieło poświęcone było głównie hebrajskim czasownikom i rzeczownikom. W 1518 r. Eliaz opracował tablice paradygmatyczne dla początkujących zatytułowane לוח ברקרוק *(Luach be-Diqduq ha-Pealim we-ha-Binjanim – dzieło niepublikowane)* oraz pracę o wyjątkach w Biblii pt. ספר ההרכבה *(Sefer ha-Harkawa)*.⁷⁷ W 1520 r. w Pizie ukazała się kolejna praca Lewity, פירקי אליהו *(Pirqe Elijahu)*, poświęcona hebrajskim literom, punktacji, akcentom i poszczególnym częściom mowy.⁷⁸ W 1527 r. Lewita wrócił do Wenecji, gdzie znalazł zatrudnienie w oficynie Bomberga jako korektor tekstów hebrajskich. W tym też okresie udzielał również prywatnych lekcji. Jego uczniem był m.in. Jerzy de Selve (zm. 1541), ambasador francuski w Wenecji, późniejszy biskup Lavour. Za pośrednictwem de Selve Lewita

⁷² Zob. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 43.

⁷³ Zob. tamże, s. 43-44; W. Milwitzky, *Adelkind. Cornelius B. Baruch Adelkind*, JEnc I, s. 189-190.

⁷⁴ M. Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304-1868*, t. 1, Kraków 1931, s. 522.

⁷⁵ Zob. H.G. Enelow, dz. cyt.

⁷⁶ S 4960/6. Inne wyd. drukowane: ספר הבהור *(Sefer ha-Bachur) – Liber Grammaticae dictus Bachur videlicet Electus Magistri Eliae Levitae Hebraei Germani. Impressus hac tertia uice*, Mantuae, Venturino Ruffinelli, be-sem Meir ben Efrajima z Padwy [wg S: J. Kohen], 1556, 8° (S 4960/11); Praga 1789, 8° (Pil. 749). Zob. również S 4960/6-12.

⁷⁷ Przykładowe wyd.: Bazylea 1525, Wenecja 1546, Praga 1793 (Pil. 756-758).

⁷⁸ Dzieło to ukazało się również w wersji dwujęzycznej, hebrajsko-łacińskiej: פירקי אליהו *(Pirqe Elijahu)*, red. i tłum. S. Münster, Basileae, J. Froben, 1527, 8° (S 4960/37; Pil. 747). Inne wyd. zob.: S 4960/35-41; Pil. 748.

wysłał do druku w Paryżu pierwszą konkordancję do masory ספר הזכרונות (*Sefer ha-Zichronot*). Pomimo że praca z nieznanymi przyczynami nie ukazała się drukiem, to jednak zrobiła w Paryżu duże wrażenie i król Francji Franciszek I zaproponował jej autorowi objęcie katedry języka hebrajskiego w Collège des Lectures Royaux. Lewita odmówił, gdyż nie chciał osiedlać się w mieście oficjalnie zakazanym dla jego współwyznawców.⁷⁹ Lewita otrzymywał jeszcze wiele propozycji nauczania języka hebrajskiego na chrześcijańskich uczeniach, ale zawsze odmawiał.⁸⁰ Za to chętnie uczył chrześcijan, udzielając im lekcji prywatnych. Spod jego ręki wyszli tak wybitni hebraiści, jak wspomniani już wyżej Egidiusz z Viterbo, Jerzy de Selve, Paweł Fagius, Jan Campensis, Andrzej Maes, Wilhelm Postel i Jan Albrecht Widmanstetter (Widmanstadius). Za ucznia Lewity uważał się S. Münster, który popularyzował wśród chrześcijan jego opracowania gramatyczne.⁸¹

Ogromnie znaczenie dla hebraistyki chrześcijańskiej miało odkrycie Lewity, który w dziele poświęconym masorze pt. ספר מסורה המסורה (*Sefer Masoret ha-masoret*, Wenecja 1538, Bazylea 1539⁸²) ogłosił, że punktacja samogłoskowa pochodzi z ok. V w. n.e. i jest wynalazkiem masoretów. Ortodoksyjni Żydzi uważali, że punktacja należy do starożytniej tradycji sięgającej autorów natchnionych.⁸³ Odkrycie to było bardzo ważne dla studiów teologicznych nad Starym Testamentem, gdyż wykazywało, po pierwsze, że powszechnie przyjmowana do tej pory masorecka interpretacja tekstu nie ma boskiej inspiracji, stąd chrześcijańskie studium Biblii hebrajskiej nie musi być uzależnione od posttalmudycznej żydowskiej egzegezy. Po drugie, podważyło wartość kabały, której mistycyzm w dużej mierze opierał się na masoreckiej punktacji. W ten sposób został przygotowany grunt pod dejudaizację hebraistyki chrześcijańskiej.⁸⁴

⁷⁹ W 1394 r. Żydzi zostali wygnani z Francji przez Karola VI (zm. 1422). W Paryżu mogli mieszkać tylko po otrzymaniu specjalnego zezwolenia. Zob. G. Deutsch [i in.], *Paris*, JEnc IX, s. 529-530.

⁸⁰ Zob. J. Jacobs, I. Broydė, *Levita, Elijah*, JEnc VIII, s. 46-48.

⁸¹ Zob. *Levita, Elijah*, EncJ CD, sub verbo.

⁸² Wyd. z 1538 r. – zob. Pil. 744. ספר מסורה המסורה (*Sefer Masoret ha-masoret*), Basileae, H. Petrus, 1539, 8° (S 4960/22; Pil. 759). Przekład na język angielski: zob. ספר מסורה המסורה (*Sefer Masoret ha-masoret*) – *The Massoreth ha-Massoreth of Elias Levita. Being an Exposition of the Massoretic Notes on the Hebrew Bible, or the Ancient Critical Apparatus of the Old Testament in Hebrew, with an English Translation, and Critical and Explanatory Notes*, red. i tłum. ang. Ch.D. Ginsburg, London 1867. Inne wyd., zob.: S 4960/20-23.

⁸³ Zob. J. Jacobs, I. Broydė, *Levita, Elijah...*, s. 48-49.

⁸⁴ Por. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 41-42.

Po likwidacji oficyny Bomberga w Wenecji Lewita przyjął zaproszenie hebraisty P. Fagiusa⁸⁵ i przeniósł się do Isny (1540-1542), a następnie do Konstancji (1542-1544), gdzie działały hebrajskie drukarnie założone przez Fagiusa. W tym okresie Lewita opublikował dzieła leksykograficzne: תשבי (Tiszbi, Isny 1541)⁸⁶ – słownik zawierający 712 hebrajskich słów używanych w Talmudzie i literaturze posttalmudycznej, z niemieckimi i łacińskimi objaśnieniami przetłumaczonymi przez Fagiusa oraz pierwszy słownik jidysz-hebrajski שמוח דבריים (Szemot Dewarim, Isny 1542⁸⁷). W Konstancji Lewita kontynuował swoją działalność wydawniczą. Ukazała się tam hebrajsko-niemiecka wersja Pięcioksięgu, Pięciu megillot oraz poprawiona wersja *Bachur*. Po powrocie do Wenecji wciąż pracował i wydał w 1545 r. *Michlol* Dawida Kimchiego z własnymi notami (zob. przyp. 13). W 1546 r. zebrał i wydał w Wenecji pod wspólnym tytułem דקדוקים (*Diqduqim*) prace swoich poprzedników, wśród których znalazły się m.in. opracowania Mojżesza Kimchiego oraz ibn Ezry.⁸⁸

Ogromną rolę z procesie kształtowania się chrześcijańskiej hebraistyki odegrał S. Münster, który uczył się hebrajskiego od najlepszych filologów epoki: Pelikana i Reuchlina. W 1524 r. przyjął protestantyzm. W latach 1524-1528 uczył hebrajskiego w Heidelbergu, a w 1528 r. objął katedrę języka hebrajskiego na Uniwersytecie w Bazylei.

Pierwsza jego praca ukazała się w 1520 r. w Bazylei u Frobena. Była to gramatyka zatytułowana *Epitome hebraicae grammaticae*, poprawiona i wznowiona cztery lata później pt. *Institutiones grammaticae in Hebraeam linguam* (Bazylea 1524).⁸⁹ Prace te w dużej mierze były oparte na opracowaniach Abrahama ben Meira de Balmesa.⁹⁰

⁸⁵ Zob. J. Jacobs, C. Levia s, *Fagius, Paul...*, s. 325; *Fagius, Paulus*, EncJ CD, sub verbo; L. Geiger, dz. cyt., s. 65-74.

⁸⁶ *Opusculum recens hebraicum a doctissimo hebraeo Eliia Levita Germano Grammatico elaboratum, cui titulum fecit תשבי id est, Thisbites...*, red. i tłum. P. Fagi us, Isnae, P. Fagius, 1541, 4°. Inne wyd. zob.: S 4960/46; Pil. 761.

⁸⁷ S 4960/44; Pil. 764.

⁸⁸ דקדוקים (*Diqduqim*), Wenecja, D. Bomberg, 1546, 8°. Zob. J. Jacobs, I. Bro y-d é, *Levita, Elijah...*, s. 48-49; D. Tene, J. Barr, dz. cyt., k. 1375-1376. 1385-1386. 1390. Szerzej na temat działalności Eliasza Lewity: zob. Ch.D. Ginsburg, *Life of Elias Levita*, w: *The Massoreth ha-Massoreth...*, s. 1-84; L. Geiger, dz. cyt., s. 55-65.

⁸⁹ מלאכת הדקדוק (*Melech et ha-Diqduq*) – *Institutiones grammaticae in Hebraeam linguam Fr. Sebastiani Munsteri Minotirae, Ingelnheimensis, in quibus quid per ordinem tractetur, sequens indicabit pagella*, [Bazylea], J. Froben, 1524, 8°.

⁹⁰ Zob. J. Fried man, *The Most Ancient Testimony...*, s. 44-45. Abraham de Balmes był żydowskim lingwistą. W 1523 r. w Wenecji wydał on ספר דקדוק מקנה אברם (*Sefer Diqduq Miqne Awram*) wraz z jej łacińskim tłumaczeniem (Pil. 60). W siódmym rozdziale

Ogromny wpływ na lingwistyczne osiągnięcia Münstera miały prace Eliasza Lewity. Po zapoznaniu się z *Bachur* uznał wartość tego dzieła, przewyższającego opracowania poprzedników, w tym również de Balme-sa. Odłożył na bok inne zajęcia i zajął się tłumaczeniem gramatyki na łacinę. Przekład przystosowany dla potrzeb chrześcijan ukazał się w 1525 r. w Bazylei, pt. ספר הדיקדוק (*Sefer ha-Diqduq*). Dzieło to jest znane również pod łacińskim tytułem *Grammatica hebraica absolutissima*.⁹¹ Münster był tak zachwycony dziełami Lewity, że zaprzestał pisania własnych gramatyk i wiele czasu poświęcił na przekład i druk dzieł tego żydowskiego lingwisty. Swoją działalność ukoronował w 1541 r. zbiorem różnych prac Lewity pt. מלאכת הדיקדוק השלם (*Melech ha-Diqduq ha-szalem*), znanym również jako *Opus Grammaticum Consummatum Ex variis Elianis libris concinnatum*. Zbiór ten, wielokrotnie przedrukowywany, stał się najpopularniejszą gramatyką hebrajską epoki używaną przez chrześcijan.⁹²

Wśród innych osiągnięć Münstera należy wspomnieć słowniki hebrajskie i aramejskie: ערוך השורשית (*Aruch ha-Szorszot*) – *Dictionarium Hebraicum* (Bazylea 1523),⁹³ oraz שילוש לשונוה (*Szilusz Leszonot*) – *Dictionarium trilingue* (Bazylea 1530, 1562)⁹⁴ – najpopularniejszy biblijny słownik dla chrześcijan zawierający terminologię hebrajską, grecką i łacińską. Münster wydał również pierwszą przeznaczoną dla chrześcijan

tej książki podjął próbę opisu hebrajskiej składni za pomocą pojęć gramatyki łacińskiej, aplikując po raz pierwszy do gramatyki hebrajskiej trójczęściowy schemat opisu języka składający się z fonologii, morfologii i składni oraz otwierając tym samym nowy etap w historii lingwistycznej literatury hebrajskiej. Na prośbę swojego chlebodawcy, kard. Wenecji D. Grimaniego, udzielał również prywatnych lekcji języka hebrajskiego. Jego uczniem był m.in. D. Bomberg. Zob. D. Tene, J. Barr, dz. cyt., k. 1360. 1374-1375. 1390; J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 21-22.

⁹¹ ספר הדיקדוק (*Sefer ha-Diqduq*) – *Grammatica hebraica absolutissima, Eliae Lauitae Germani: nuper per Sebastianum Munsterum iuxta Hebraismum Latinitate donata, post quam lector aliam non facile desiderabis. Institutio elementaria in Hebraicam linguam eodem Sebast. Munstero autore*, [Bazylea], J. Froben, 1525, 8° (S 4960/7 i 6591/1; Pil. 750). Inne wyd.: zob. S 4960/7-12; Pil. 750-755.

⁹² מלאכת הדיקדוק השלם (*Melech ha-Diqduq ha-szalem*) – *Opus Grammaticum Consummatum Ex variis Elianis libris concinnatum...*, red. i tłum. S. Münster, Basileae, [b. drukarza], 1541, 4°. Inne wyd.: Bazylea 1549, 1556 (Pil. 745-746).

⁹³ ערוך השורשית (*Aruch ha-Szorszot*) – *Dictionarium hebraicum, nunc primum aeditum et typis excusum, Adiectis Chaldaicis vocabulis non parum multis*, [Bazylea], J. Froben, 1523, 8°.

⁹⁴ שילוש לשונוה (*Szilusz Leszonot*) – *Dictionarium trilingue, in quo scilicet latinis vocabulis in ordinem alphabeticum digestis, respondet Graeca et Hebraica: Hebraicis adiecta sunt magistralia et Chaldaica: Sebastiani Munsteri opera et labore congestum*, Basileae, H. Petrus, 1562, 2°.

gramatykę języka aramejskiego⁹⁵ oraz własny przekład Biblii hebrajskiej na łacinę, który ukazał się w latach 1534-1535 (wyd. 2 z 1546 r. ze słynną przedmową wykazującą pożytek korzystania przez chrześcijan z dzieł rabinów⁹⁶), oparty w dużym stopniu na targumach oraz pracach żydowskich gramatyków i komentatorów, Rasziego, Dawida Kimchiego, ibn Ezry i innych.⁹⁷ Przetłumaczył na hebrajski Ewangelię według św. Mateusza, która ukazała się w 1537 r. Wydawał dobrze przygotowane teksty wybranych ksiąg biblijnych i rabiniczne komentarze.⁹⁸

Ze względu na bardzo szerokie wykorzystanie przez Münstera źródeł żydowskich był on posądzany o tendencje judaizujące. Ataki na osobę Münstera spowodowały jego wycofanie się ze studiów hebraistycznych. Ostatnie lata życia poświęcił studiowaniu geografii.⁹⁹

Spod pióra tego lingwisty wyszły najlepsze dzieła hebraistyczne renesansu. J. Friedman ocenia, że pod koniec XVI w. było w obiegu ok. 100 tys. egzemplarzy dzieł Münstera poświęconych najważniejszym aspektom studiów hebraistycznych,¹⁰⁰ a S.G. Burnett obliczył, że hebraista ten napisał, wydał lub przetłumaczył łącznie 74 hebraica.¹⁰¹ W momencie jego śmierci (1553 r.) chrześcijańska hebraistyka była do tego stopnia dojrzałą i rozwiniętą dyscypliną, że współpraca chrześcijan z żydowskimi lingwistami nie była już konieczna. W ten sposób studia hebraistyczne, którymi od wieków zajmowali się Żydzi, w połowie XVI w. stały się dziedziną powszechnie uznawaną i uprawianą przez chrześcijan.¹⁰²

⁹⁵ דקדוק דל־ישן ארמי או הכסדראה (*Diqduq deli-szan arami o ha-kasdaa*) – *Chaldaica Grammatica...*, Basileae, J. Froben, 1527, 4°.

⁹⁶ מִקְדָּשׁ י״י עֲשָׂרִים וָאַרְבַּע סְפָרֵי הַמִּכְתָּב הַקְדוּשׁ... (*Miqdasz J״J: Esrin we-Arba Sifre ha-Michtaw ha-Qadosz...*) – *En tibi lector Hebraica Biblia latina planeq. nova Sebast. Munsteri translatione, post omneis omnium [...] gentium aeditiones evulgata et quoad fieri potuit, hebraice veritate conformata: commentariis annotationibus haud poenitendis, pulchre et voces ambiguas [...] elucidantibus: Accesserunt in hac aeditione multae novae annotationes [...]*, t. 1-2, Basiliae, M. Isingrinus, H. Petrus, 1546, 2°. Zob. też J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 165-168.

⁹⁷ G.L. Jones (dz. cyt., s. 46-47) analizuje kilka przykładów, w których Münster korzysta z prac rabinów.

⁹⁸ Zob. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 45-48; C.H. Toy, J. Jacobs, *Münster; Sebastian*, JEnc IX, s. 112; G.E. Silverman, *Muenster; Sebastian*, EncJ CD, sub verbo.

⁹⁹ Zob. J. Friedman, *Münster; Sebastian*, OER III, s. 99.

¹⁰⁰ Tenże, *The Most Ancient Testimony...*, s. 44.

¹⁰¹ S.G. Burnett, *Christian Hebrew Printing...*, s. 28.

¹⁰² Por. J. Friedman, *The Most Ancient Testimony...*, s. 48. Szerzej na temat S. Münstera jako hebraisty: zob. L. Geiger, dz. cyt., s. 74-88. Na temat współpracy dru-

ZAKOŃCZENIE

J. Friedman w swojej monografii poświęconej chrześcijańskim studiom hebraistycznym w XVI w., ocenia, że między rokiem 500 a 1500 zaledwie kilkudziesięciu chrześcijan posługiwało się hebrajskim. W pierwszych latach XVI w. było w Europie mniej niż stu chrześcijan potrafiących czytać po hebrajsku, a ok. 1550 r. znajomość hebrajskiego w naukowych środowiskach Europy stała się powszechna, co wyraziło się m.in. poprzez fakt erylowania katedr języka hebrajskiego we wszystkich najważniejszych ośrodkach uniwersyteckich Europy. Pod koniec XV i na początku XVI w. literatura hebrajska była drukowana przez Żydów i na ich własne potrzeby. Ok. połowy XVI w. najważniejsze dzieła hebraistyczne były drukowane przez chrześcijan, dla chrześcijan i pod kierunkiem chrześcijańskich przedstawicieli ówczesnej nauki.¹⁰³ Pod wpływem reformacji, w latach 40. XVI stulecia proces dejudaizacji hebraistyki przybierze na sile, zmieniając jej charakter z humanistycznego na zdecydowanie teologiczny, służący celom wyznaczonym przez reformację i kontrreformację.

karzy z żydowskimi i chrześcijańskimi hebraistami zob. również: E. Z i m m e r, *Jewish and Christian Hebraist Collaboration in Sixteenth Century Germany*, „The Jewish Quarterly Review” 71 (1980) nr 2, s. 69-88; S.G. B u r n e t t, *Christian Hebrew Printing...*, s. 25-29.

¹⁰³ Zob. J. F r i e d m a n, *The Most Ancient Testimony...*, s. 12-14.